

УДК 908 (477.75):502.8 „1887–1941”

О. В. ХЛІВНЮК

**Внесок Центральних державних
реставраційних майстерень до справи
пам'яткоохоронної роботи в Криму в 20-х –
на початку 30-х років ХХ століття**

Студію присвячено аналізу діяльності ЦДРМ на теренах Криму. Зроблено висновок, що робота цієї установи впродовж 1921–1934 років була однією з показових стосовно організації охорони історико-культурної спадщини в Криму. Незмінним завданням ЦДРМ були реєстрація й обстеження пам'яток архітектури, археології, мистецтва, а також реставрація та консервація об'єктів культурної спадщини, які запобігали псуванню і руйнуванню пам'яток. Дослідження кримських пам'яток проходили в умовах як наукової співпраці фахових установ і організацій (Головна-ука, ЦДРМ, ДІМ), так і гострої конкуренції між ними (ДАІМК, ЦДРМ, КримОХО-РІС). Дослідження кримських пам'яток сприяли появі наукових класифікацій і гіпотез, викликали гострі наукові дискусії (Б. М. Засипкін, М. І. Репніков). У роботі доведено, що організація ЦДРМ у 1927–1928 роках масштабних експедицій по пам'ятках Кримської АСРР дозволила значно розширити уявлення радянської і світової науки про історію і етнографію народів Криму.

Ключові слова: пам'яткознавство, культурна спадщина, Крим, пам'ятки, Центральні державні реставраційні майстерні.

У роботі Центральних державних реставраційних майстерень (ЦДРМ) охорона кримських пам'яток займала одне з центральних місць. Створені 10 червня 1918 року при Відділі у справах музеїв і охорони пам'яток мистецтва і старовини Народного Комісаріату Освіти РСФРР, ЦДРМ кілька разів змінювали назву – Всеросійська реставраційна комісія, Всеросійська комісія з виявлення пам'яток мистецтва, Всеросійська комісія у справах реставрації. У 1924 році було закріплено остаточну назву, що підкреслює винятковий статус організації в межах країни. Роботу очолив видатний російський реставратор Ігор Еммануїлович Грабар (1871–1960).

Не зважаючи на зміну назви, незмінними залишалися завдання роботи ЦДРМ. Вони мали два напрями: реєстрація і обстеження пам'яток архітектури, живопису, скульптури, декоративного й прикладного мистецтва та чиста консервація, що зводилася до ремонту, реставрації і оберігання пам'яток від псування і руйнування [1].

У другій половині 20-х років ХХ ст. в діяльності ЦДРМ відбувся якісний стрибок – необхідність залучення її фахівців до пам'яткоохоронної роботи набула актуальності в багатьох регіонах РСФРР. Пам'яткоохоронні дослідження проводилися як у співпраці з іншими фаховими установами й організаціями (ДАІМК, ДІМ, регіональні краєзнавчі музеї і громадські наукові краєзнавчі товариства), так і в гострому науковому суперництві між ними.

Однією з показових, відносно організації охорони історико-культурної спадщини в країні, стала робота, що розгорнулася впродовж 1926–1934 років у Криму. Документи Центрального муніципального архіву м. Москви свідчать про постійний інтерес керівництва і співробітників ЦДРМ до стану пам'яткоохоронного руху цього регіону в другій половині 20-х років ХХ ст. Так, наприклад, «Список археологічних, архітектурних і революційних пам'яток та музейних будівель Криму, що знаходяться у віданні КримОХОРИСу і Головнауки та вважаються націоналізованими», складений співробітниками КримОХОРИСу в жовтні 1926 року для засідання Великої Президії ЦВК Кримської АСРР, був також направлений для ознайомлення, а можливо й узгодження, до ЦДРМ [2].

Свідченням співпраці керівництва ЦДРМ і кримських учених кіл є діяльність Комісії з вироблення заходів до охорони пам'яток Криму, Народи при Реставраційному підвідділі Музейного відділу Головнауки і Секції загальної архітектури ДАІМК, що розгорнулася в 1926 році. На засіданні Комісії з вироблення заходів до охорони пам'яток Криму 13 лютого (присутні В. О. Городцов, С. П. Григоров, Б. М. Засипкін, Н. Р. Левінсон, С. Г. Матвеев, М. Д. Протасов) було заслухано доповідь завідувача КримОХОРИСом Олександра Івановича Полканова. Доповідач відзначав недостатнє фінансування пам'яткоохоронної роботи, вказав на багаторічне не виділення засобів; зазначив, що в 1926 році вдалося добитися фінансування в 6000 крб. на реставрацію окремих пам'яток. О. І. Полканов акцентував увагу Комісії на необхідності диференційованого підходу до справи охорони пам'яток, поділився досвідом КримОХОРИСу з розділення пам'яток на сконцентровані і неконцентровані, з відповідно різними заходами щодо їх охорони. О. І. Полканов зобов'язався вислати членам Комісії план робіт КримОХОРИСу на 1926 рік, а також п'ятирічний план діяльності цієї організації [3].

20 лютого 1926 року на засіданні Комісії О. І. Полканов звітував про намічені роботи в Судаку, про хід і фінансування ремонтно-

реставраційних робіт у Бахчисараї (було виділено 9000 крб.), про заходи КримОХОРИСу відносно охорони Херсонесу, про необхідність асигнування дослідження Старого Криму (8000 крб.), виділення засобів Г. А. Бонч-Осмоловському для дослідження палеолітичних стоянок у гірському Криму та М. Л. Ернсту для дослідження курганів епохи раннього залізного віку поблизу Сімферополя. Okремо було обговорено питання про заплановане проведення в Керчі конференції археологів, – її статус, характер, організацію роботи тощо. Кримські краєзнавці висловили підтримку щодо призначення П. І. Голландського уповноваженим Музейного відділу Головнауки зі спостереження за пам'ятками Судака [4].

9 квітня 1926 року відбулося засідання наради при Реставраційному підвідділі Музейного відділу Головнауки. У його роботі взяли участь: П. Д. Барановський, Б. М. Засипкін, Н. Р. Левінсон, Д. П. Сухов; від КримОХОРИСу з питання про стан пам'яток архітектури Криму доповідав П. І. Голландський. У протоколі наради зафіксована наступна думка його учасників щодо інформації, озвученої П. І. Голландським: «нарада констатує повну відсутність систематичної охорони архітектурних пам'яток Криму і технічного нагляду за ними. В таких умовах проводяться лише окремі ремонтні роботи випадкового характеру, причому виконання цих робіт покладається на осіб, що не володіють належною науковою кваліфікацією» [5]. Нарада вважала за доцільне тимчасово обмежити розкопки і роботи з дослідження, направивши всі зусилля і засоби на охорону й оберігання пам'яток від руйнування, необхідність докладного фотографування найбільш стародавніх із них, видання збірки графічних матеріалів пам'яток. Усі пам'яткоохоронні роботи в регіоні, на думку наради, повинні були координуватися П. І. Голландським [6]. Реакцією КримОХОРИСу на цю резолюцію став лист його завідувача О. І. Полканова, в якому вказувалося на постійну апеляцію кримських дослідників до столичних організацій щодо питань охорони пам'яток і пропонувалися певні заходи з подолання хаосу в цій сфері: до штату КримОХОРИСу мав бути введений архітектор-реставратор на постійній професійній основі; найбільш помітні пам'ятки, що мають загальнодержавне або світове значення, мали бути взяті на фінансове постачання центру (Інкерман, Мангуп-Кале, Судак, Чуфут-Кале); мав бути виділений спеціальний кредит на обміри, фотографування і складання археологічної карти Криму; пропонувалося припинити фінансування розкопок, замість цього мав бути виділений кредит на ремонт і охорону пам'яток [7].

13 квітня 1926 року було проведено засідання Секції загальної архітектури ДАІМК під головуванням її керівника О. П. Удаленкова, на ньому були присутні: Е. І. Катонін, І. Б. Михайловський, С. С. Некрасов, Н. П. Никітін, О. Ч. Скржинська, Д. Смирнов, М. О. Тіханова-Клименко. Темою засідання стала доповідь заступника завідувача КримОХОРИСу Я. П. Бирзгала про положення справи охорони пам'яток мистецтва і старовини на території Криму. Доповідач визначив основні етапи роботи КримОХОРИСу, відзначив участь краєзнавців у його роботі, роль Кримського РНК і місцевої влади у пам'яткоохоронній роботі; повідомив про початок зарисовок пам'яток художником К. Ф. Богаєвським, складання археологічної карти півострова. Детально Я. П. Бирзгал зупинився на стані пам'яток у Бахчисараї, Євпаторії, Карасубазарі, Керчі, Севастополі, Сімферополі, Старому Криму, Судаку, Феодосії і Ялтинському регіоні [8]. В ухвалі засідання наголошувалися на успіхах діяльності КримОХОРИС, разом з тим указувалося на необхідність чіткішої координації роботи КримОХОРИСу з ДАІМК, більш активного просування роботи з фотографування пам'яток, уведення інспекторського нагляду за роботою кримських дослідників із боку ДАІМК.

Свідченням унеску кримських архітекторів-археологів у методологію пам'яткоохоронної роботи є «Витяг із протоколу засідання музейно-археологічної комісії Академічної ради Наркомосу Кр[имської] АРСР від 26 березня 1927 року» [9]. Засідання проходило в приміщенні Центрального музею Тавриди під головуванням Я. П. Бирзгала і за участі О. А. Акчокраклі, У. А. Боданинського, П. І. Голландського, О. М. Деревицького, А. Ісхакової, А. І. Маркевича, А. Одобаша, О. І. Полканова, Д. С. Спиридонова і М. Л. Ернста. Темою засідання стало обговорення статті П. І. Голландського «Технічна охорона пам'яток старовини і засоби їх фіксації», представлені автором зібранню. В ході обговорення були висловлені наступні побажання: відхід від кримської специфіки змісту статті, розширення проблематики, приєднання до тексту вказівки щодо опису пам'яток, зняття планів місцевості і складання археологічних карт.

Відносно вивчення пам'яток Криму керівництвом ЦДРМ робилися й масштабні заходи. У серпні-вересні 1926 року за завданням ЦДРМ до Криму був направлений архітектор, член Правління РТЗВК Борис Миколайович Засипкін (1891–1955). Його завданням було ознайомлення з архітектурними пам'ятками кримських міст, аналіз їх стану та вироблення пропозицій щодо їх захисту й вивчення. Маршрут експедиції був

такий: Бахчисарай – Чуфут-Кале – Сімферополь – Карасубазар – Євпаторія – Херсонес – Алупка – Феодосія – Колеч – Каракози – Старий Крим – Ель-Бузли – Судак – Керч. Першорядна увага в ході поїздки приділялася пам'яткам періоду Кримського ханства. Наприклад, у Карасубазарі споруди кримських татар були сфотографовані і обміряні вперше. Всього було досліджено 69 пам'яток татарської архітектури, а також вибірково пам'ятки вірменської, кримчацької (єврейської), караїмської, грецької, римської, боспорської, візантійської і генуезької архітектури. Було зроблено близько 300 фотографій і близько 70 обмірів, склалися технічні акти й описи [10]. Б. М. Засипкін констатував тяжкий і аварійний стан багатьох пам'яток.

Результатом поїздки Б. М. Засипкіна стала підготовка вичерпного на той момент нарису «Пам'ятки архітектури кримських татар», в якому дослідник класифікував пам'ятки татарської архітектури періоду середньовіччя в Криму, виділив у ній етапи з характерними особливостями [11].

Висновки Б. М. Засипкіна, підкріплені виступом на засіданні Вченої ради ЦДРМ директора Бахчисарайського музею-палацу тюрко-татарської культури У. А. Боданинського, спонукали керівництво ЦДРМ до спорядження масштабної експедиції. 31 січня 1927 року завідувач ЦДРМ Ігор Еммануїлович Грабар склав «Доповідну записку щодо питання про наукову експедицію з обстеження, охорони і реставрації пам'яток архітектури і живопису на території Кримської республіки» на адресу завідувача Музейним відділом Головнауки Н. І. Троцької (Седової). У ній наголошувалося, що дослідження Б. М. Засипкіна і У. А. Боданинського продемонстрували «картину руйнування пам'яток найдавнішої художньої культури Криму». Для обґрунтування необхідності термінових заходів, І. Е. Грабар згадував про цінні пам'ятки XIV ст. – фрески Феофана Грека, найбільш давні мусульманські святині, підкреслював їх світове культурне значення, звертав увагу на обов'язок Головнауки в галузі пам'яткоохоронної роботи. Експедиція, за задумом І. Е. Грабаря повинна була не тільки обстежувати пам'ятки, але і провести безпосередні реставраційні роботи. Для цього до її складу включалися архітектор, фахівець зі зміцнення живопису, фотограф і історик мистецтва. Мінімальний кошторис витрат на 3–4 тижні визначався в 1000 крб. [12].

У квітні-травні 1927 року експедиція під керівництвом І. Е. Грабаря відбулася. Її учасники оглянули пам'ятки християнської і мусульманської архітектури середньовічного періоду в Бахчисарай, Карасубазарі,

Херсонеському городищі, Інкермані, Судаку, Феодосії, Керчі, «печерних містах» півострова. Ознайомлення з пам'ятками спонукало керівництво ЦДРМ до виділення матеріальних засобів на ремонт і реставрацію Ханського палацу в Бахчисараї (тривав у 1926–1928 роках), стін турецької фортеці в Ені-Кале, що в передмісті Керчі; зміцнення середньовічних споруд Херсонеського городища. В 1928 році відбувся ремонт купольних мечетей у селах Карагоз і Колеч Феодосійського району, мечеті Ешил-Джамі і деяких споруд Ханського палацу в Бахчисараї, Воронцовського палацу в Алупці, інших колишніх «дворянських гнізд» Південного берегу Криму [13].

Участь ЦДРМ в пам'яткоохоронних роботах у Криму торкнулася всіх більш-менш значущих об'єктів культурної й історичної спадщини півострова. Розглянути цей процес детальніше можна в контексті дослідження окремих міст і поселень.

Особлива увага дослідників пам'яток була привернута до Бахчисараю. Центром історико-етнографічного вивчення кримських татар і зберігання матеріалів відповідних етнографічних експедицій 20-х років ХХ ст. став Державний палац-музей тюрко-татарської культури в Бахчисараї, заснований на базі Ханського палацу в 1917 році. Багаторічним керівником цієї установи був видатний етнограф і організатор музейної справи в Криму Усеїн Абдуредієвич Боданинський (1877–1938). У 1921–1923 роках нечисленні співробітники музею під керівництвом директора зробили перші після декількох років розрухи і запустіння ремонтні та реставраційні роботи [14]. У 1923 році перед Головнаукою і Російською академією матеріальної культури (РАІМК) було поставлене і позитивно вирішене питання про фінансування реставраційних робіт у Бахчисараї.

Перспектива масштабної реставрації Бахчисарайського палацу зацікавила кримських дослідників. У вересні 1923 року архітектор КримОХОРИСу професор П. І. Голландський, зважаючи на майбутні роботи, оглянув пам'ятку, як таку, що підлягає віданню КримОХОРИСу. У своєму звіті для Музейного відділу від 6 жовтня учений відзначав, що причиною огляду стало прагнення до більш раціонального використання виділеної суми Головнаукою (135000 крб.). Висновки П. І. Голландського зводилися до того, що асигнована сума, переведена в новий номінал, згідно грошової реформи 1923 року (450 крб. золотом), украй мала і що тільки поточний ремонт вимагає не менше 3000 крб. золотом на рік. Відносно ремонту всього комплексу Бахчисарайського палацу-музею П. І. Голландським висловлювалася думка про доцільність ви-

трачання виділеної суми на закупівлю необхідних матеріалів, а власне ремонт пропонувалося відкласти до майбутнього року [15].

28 жовтня 1923 року У. А. Боданинський повідомляв Музейний відділ Головнауки про організацію і дослідників, що займалися науково-художньою реставрацією Бахчисарайського палацу в 1900–1914 роках (Одеське товариство історії та старожитностей (академік Н. П. Кондаков), Петроградська археологічна комісія (академік Г. І. Котов, С. С. Некрасов, В. О. Фомін) і про накопичені ними матеріали (плани, обміри, зарисовки, фотографії, доповіді, описи розкопок). Директор палацу-музею відзначав необхідність використання цих матеріалів у майбутніх реставраційних роботах, зазначаючи при цьому недоцільність повторення досліджень пам'яток палацового комплексу, проведених у дорадянський час. У. А. Боданинський просив Музейний відділ сприяти в отриманні документів і зобов'язувався повернути їх неушкодженими після використання [16].

Полемічну реакцію з боку У. А. Боданинського викликала згадана вище доповідь П. І. Голландського. У своєму зверненні до Музейного відділу Головнауки від 1 листопада 1923 р. вчений просив урахувати його «особливу думку щодо тієї частини доповідної записки архітектора КримОХОРИСу П. І. Голландського, яка стосується ремонту Ешиль-Джамі – Зеленої мечеті в Бахчисарай» [17]. У. А. Боданинський стисло зупинився на історії будівництва мечеті, детально описав її зовнішній вигляд і сучасний стан пам'ятки. Не зважаючи на зруйнований стан, директор палацу-музею вважав за можливе її відновлення.

Відповіддю Музейного відділу Головнауки на доповіді П. І. Голландського і У. А. Боданинського став лист завідувача цієї установи до КримОХОРИСу від 22 листопада 1923 р. В ньому зазначалося, що «за існуючими умовами важко розраховувати на отримання достатнього кредитування для виконання капітального ремонту і, мабуть, доведеться обмежитися лише дрібним полагодженням». Відносно пропозицій У. А. Боданинського про першочергові заходи з ремонту «Зеленої мечеті» Музейний відділ брав їх до уваги і пропонував для їх здійснення виділити гроші з уже направлених на реконструкцію Бахчисарайського палацу коштів [18].

Звіт про проведені в 1923–1924 роках ремонтно-реставраційні роботи був направлений до Музейного відділу Головнауки У. А. Боданинським наприкінці 1924 року, до якого додавалася пояснювальна записка. В ній указувалося, що кредит для проведення робіт у обсязі 2000 крб. був отриманий тільки у вересні 1924 року; надавався короткий

кошторис витрат за відповідними напрямками. Першочергова увага була звернена на пам'ятки Бахчисарайського палацу, які знаходилися в зруйнованому стані. Був проведений ремонт зовнішньої частини «Соколиної вежі», перекладена черепиця на даху, замінені балки всередині вежі. Були підготовлені матеріали для нової обшивки стелі і підлоги, підготовлений пандус для зручного транспортування будівельних матеріалів на верхню частину вежі. Також ремонтувалися найбільш аварійні ділянки кам'яних стін палацу, були перекладені наново черепичні покриття частини кам'яних стін комплексу і черепичний дах Головного водного басейну і старовинного льоху [19].

1 червня 1925 р. У. А. Боданинський повідомляв Музейний відділ Головнауки про неможливість продовження подальших ремонтно-реставраційних робіт у палаці-музеї, зважаючи на відмову Фінансового відділу Головнауки задовольнити виділений Музейним відділом кредит у 1500 крб. Директор палацу-музею вказував на необхідність термінової заміни балок і перекриття всередині «Соколиної вежі». Він із тривогою повідомляв, що в разі невиконання цих робіт із настанням холодів міг обвалитися дах вежі. Зважаючи на це, У. А. Боданинський просив Музейний відділ переглянути рішення про щодо виділення грошей і задовольнити згаданий кредит у розмірі 1500 крб. [20].

23 червня 1925 р. до клопотання У. А. Боданинського від 1 червня того ж року приєдналися керівники Кримської АСРР – голова Кримського РНК О. А. Дерен-Айерли і нарком освіти автономії У. У. Баліч. У листі, адресованому Раднаркому, Наркомосу і Головнауці РСФРР, було вказано на історичну значимість Бахчисарайського палацу і його популярність за межами СРСР, наявність досліджень наукового та популярного характеру про пам'ятку світовими мовами. Також акцентувалася увага на постійній державній підтримці пам'ятки татарської культури як у дорадянській час, так і після встановлення радянської влади в Криму. Суть листа кримських чиновників зводилася до роз'яснення колізії, пов'язаної з невмотивованим зняттям фінансування пам'ятки в бюджеті РСФРР і передання її на баланс бюджету Кримської АСРР. У зв'язку з цим, керівники автономії пропонували Наркомату фінансів РСФРР переглянути своє попереднє рішення і виділити вже схвалену суму Головнаукою в обсязі 1500 крб. для завершення вже початих ремонтних робіт в Бахчисарайському палаці-музеї [21].

9–10 серпня 1926 р. в межах відрядження до Криму архітектора ЦДРМ Б. М. Засипкіна спільно з У. А. Боданинським були оглянуті території Бахчисарайського палацу і архітектурні пам'ятки, що знахо-

дилися на ній. За результатами огляду був складений відповідний акт із конкретними пропозиціями щодо подальшої реставрації. Всього було оглянуто 9 наступних пам'яток: Ески-Дюрбе, мечеть Ешиль-Джамі, дюрбе Ненекеджан у Чуфут-Кале, Азіс, Зінджирли-медресе, дюрбе Хаджі-Гірея, дюрбе Діляра-Бікеч, лазні Сари-Гузель, Ханський палац.

Майже відносно кожної з них Б. М. Засипкіним були висловлені побажання щодо проведення капітального ремонту даху, фундаменту, стін, перекриття, відновленню внутрішнього убрання і декору, особлива увага зверталася на необхідність фіксації пам'яток як до, так і після ремонтно-реставраційних робіт (обміри, креслення, фотографування) [22].

27 червня 1927 року У. А. Боданинський терміново телеграфував до Москви начальникові Головнауки Ф. М. Петрову про збитки, нанесені Бахчисарайському палацу-музею землетрусом 26 червня: з'явилася тріщина в купольному покритті й стіні, обсипалася штукатурка [23]. Докладний опис руйнувань був зафіксований у спеціальному акті, складеному того ж дня. До комісії з обстеження ввійшли представник Бахчисарайської міськради, завідувач нерухомістю Никопольський, представник районного ВНО Л. Муртазаєв і директор палацу-музею У. А. Боданинський. Постраждали наступні будівлі і приміщення: службові флігелі, Ханська мечеть, мавзолей Девлет-Гірея, двері фасадної сторони палацу, стіни суду, гарему, літньої альтанки, внутрішньої мечеті, Персидського саду, посольська кімната, літня кавова кімната, «Золотий кабінет», спальня, гратчаста альтанка, їдальня, кімната спадкоємця, «Соколина вежа». Основними видами руйнувань були зафіксовані тріщини стін, обвалення штукатурки, зсуви вікон і стін [24].

Улітку 1928 р. Б. М. Засипкін у межах наукового відрядження до Криму взяв участь у ремонтно-реставраційних роботах Бахчисарайського палацу. У звіті він відзначав відновлення окремих, пошкоджених землетрусом, частин пам'ятки із застосуванням сучасних реставраційних технологій [25].

Центром тяжіння дослідників і ентузіастів вивчення археології, історії і етнографія, а також організатором краєзнавчого руху в Євпаторії був міський археолого-етнографічний музей, заснований у 1916 р. У 20-і роки ХХ ст. музей чітко визначив свою етнографічну спрямованість. Безперечно заслуга в цьому належить директорові установи – Поліні Яківні Чепуриній (1880–1947) [26].

16 серпня 1926 року, в межах наукового відрядження, Євпаторію відвідав архітектор ЦДРМ Б. М. Засипкін. Комісія у складі столичного

дослідника, П. Я. Чепуріної і заступника завідувача КримОХОРИСу Я. П. Бирзгала обстежила 4 архітектурні пам'ятки: мечеть Хан-Джамі, текіє дервішів при мечеті Шукурла-ефенді, колишній будинок Бабаджана і будівлю Євпаторійського археолого-етнографічного музею. Пропонувалося провести реставрацію цих пам'яток. Проте необхідні на ремонт засоби виділені не були. П. І. Голландський висловлював думку, що при неможливості отримання коштів, необхідних на елементарну підтримку пам'яток в належному стані (10–12 тисяч крб.), слід усі сили направити на їх термінову фіксацію в графічним, фотографічним і описовим способом. Такі роботи були оцінені в 2500 крб. [27].

У середині 1920-х років виявлявся інтерес до вивчення історичної спадщини Карасубазара. Згідно машинописної роботи У. А. Боданинського «Карасубазарская старина» до 1925 р. пам'ятки міста і району знаходилися поза всякою охороною [28].

З 12 по 16 серпня в межах відрядження Б. М. Засипкіна до Криму відбулася інспекція пам'яток Карасубазара комісією в складі Б. М. Засипкіна, У. А. Боданинського і уповноваженого КримОХОРИСу в Карасубазарі та районі А. Р. Шейх-заде. У складеному 12 серпня акті про огляд пам'яток було зафіксовано 18 пам'яток міста, що підлягають обліку й охороні [29].

У серпні 1928 р. комісія з вивчення татарської культури в складі О.-Н. А. Акчокракли, У. А. Боданинського і М. Л. Ернста відвідала Карасубазар. У складеному акті учені констатували, що «стародавні пам'ятки цього міста кинуті напризволяще, доглядач пам'яток міста скорочений із березня місяця і в місті відбувається небачений вандалізм». На підтвердження цього були приведені такі приклади: особлива комісія з Держфондів спільно з міською міліцією провели без відома Уповноваженого у справах музеїв розібрання мінаретів трьох мечетей - Курман-Алі, Кара-Халіль і Шах-Мурат, які знаходилися в нормальному стані і які становили безперечне культурно-історичне значення. Крім того, руйнування мінаретів відбувалося без відповідних обмірів, зарисовок і фотографування. Автори акту вказували на необгрунтованість зносу мінаретів у зв'язку з необхідністю вивчення прийомів середньовічної татарської архітектури, які дозволяли мінаретам переживати не один землетрус у Криму, що в світлі катастрофи 1927 р., було актуальним для кримського народного господарства. Також комісія відзначала погіршення стану караван-сараю, Великого і Малого Таш-Ханів і мінарету мечеті Шор-Джамі [30].

Серед міст Криму Керч займала місце одного з піонерів становлення наукового кримознавства – про це свідчить поява вже в 10-х роках XIX ст. Музею старовини, що став центром досліджень з історії, археології і етнографії регіону [31]. Інтерес до «боспорської старовини» не послаблювався як у дорадянський період, так і після встановлення радянської влади в Криму. Активність студій керченських краєзнавців, що проводилися під керівництвом їх лідера, директора Керченського історико-археологічного музею, голови місцевого відділення РТЗВК Юлія Юлійовича Марті – кращий тому доказ.

11 вересня 1926 року в межах наукового відрядження Керч відвідав Б. М. Засипкін. Разом із Ю. Ю. Марті вони оглянули історичні та культурні пам'ятки міста й околиць. Б. М. Засипкін висловив пропозиції щодо організації їх охорони.

У складеному акті огляду вказувалося, що досліджено було 4 об'єкти: «склеп Деметри», грецька церква Іоанна Предтечи, катакомби Сорака, фортеця Ені-Кале. У приписці до тексту акту, підписаного Б. М. Засипкіним, Ю. Ю. Марті погоджувався з висновками і пропозиціями московського фахівця і приєднував свій голос щодо швидкого проведення пам'яткоохоронних робіт, наполягаючи на вивченні «склепу Деметри» і катакомб Сорака [32].

9–10 травня 1928 року Ю. Ю. Марті і Б. М. Засипкін склали акт про стан розкопок на горі Мітрідат і стану збереження фортеці Ені-Кале. Відносно залишків столиці Боспорського царства наголошувалася необхідність зміцнення стін і фундаменту будинків. Причинами руйнування були визначені розмивання підземними водами і промерзання промоклих частин. Б. М. Засипкін запропонував деякі заходи щодо зміцнення стін городища, облаштування навісів над розкопками; особливо наголошувалася неприпустимість використання вапна і цементу для зміцнення цінних в археологічному сенсі руїн [33].

У зв'язку з розгорнутою в Кримській АСРР в 20-і роки XX ст. політикою татаризації, значні засоби й увага наукових сил притягувалося до дослідження давньої столиці Кримського улусу Золотої Орди міста Солхата (сучасного Старого Криму). 21 серпня 1926 року комісія у складі директора Бахчисарайського палацу-музею У. А. Боданинського, представника КримОХОРИСу архітектора П. І. Голландського і представника ЦДРМ архітектора Б. Н. Засипкіна, оглянула проведені науковою експедицією з вивчення татарської культури в Криму розкопки руїн медресе з метою з'ясування їх технічного стану і вживання заходів з їх охорони і належної підтримки. 24 серпня Б. М. Засипкін,

О.-Н. А. Акчокракли, У. А. Боданинський і П. І. Голландський оглянули 26 пам'яток історії і архітектури міста і у відповідному акті зафіксували заходи щодо їх охорони.

Інтерес до пам'яток історичного і культурного значення Судака виявився у столичних учених в середині 20-х років ХХ століття. Літом 1925 року обстеження в місті були проведені завідуючим Відділом домашнього побуту Державного історичного музею (ДІМ), членом Московського відділення РТЗВК, професором Олександром Олександровичем Фомінін. На засіданні архітектурно-реставраційного відділення Головнауки 22 вересня 1925 року була заслухана його доповідь, де констатовалася наявність у Судаку і його околицях пам'яток різних культур – еллінською, римською, візантійською, генуезькою, татарською, слов'янською тощо. Хронологічно пам'ятки відповідали першим століттям нашої ери і середньовіччю (до XV–XVI ст.). Доповідач звернув увагу на повну відсутність пам'яткоохоронних заходів і необхідність захисту пам'яток від дії природного і людського фактору. До переліку пам'яток, що вимагають першочергової уваги, О. О. Фомін включив: вежу Киз-Кулі, замок консула, базиліки з фресками XII–XIV століть, мережу водогону римської доби, фундамент «храму Діани» II–III століть н.е., кріпосні вежі і стіни [34]. Архітектурно-реставраційне відділення Головнауки вирішило схвалити доповідь О. О. Фоміна, визнало стан пам'яток Судака загрозливим і задекларувало прагнення провести планомірні обстеження в 1926 році [35].

Згідно ухваленого рішення, в листопаді відбулася ознайомча поїздка О. О. Фоміна і М. Д. Протасова до Судака. Основним змістом роботи експедиції стало встановлення межі Генуезької фортеці та німецької колонії, що проводилося спільно. У результаті вперше були визначені межі середньовічної пам'ятки. Іншим напрямом стало складання кошторису подальшого ремонту пам'яток. За підсумками поїздки архітектурно-реставраційний відділ заслухав доповіді О. О. Фоміна і М. Д. Протасова. У відповідній резолюції було зазначено наступне: територія Генуезької фортеці після завершення всіх адміністративних формальностей має бути закріплена за Музейним відділом Головнауки; П. І. Голландському доручалося скласти креслення і плани ділянок, що підлягають ремонту і обгородження; підтверджувалося асигнування першої частини коштів на охорону пам'яток. Загальне наукове керівництво охоронними роботами пропонувалося покласти на директора Керченського історико-археологічного музею, голову Керченського відділення РТЗВК Ю. Ю. Марті, безпосередньо в Судаку цим мав за-

йматися Є. Ф. Карпович і М. О. Лезін. Технічне виробництво робіт пропонувалося очолити П. І. Голландському. Щодо проведення експедиції влітку 1926 року, було вирішено скликати спеціальну методичну нараду за участю представників Академії історії матеріальної культури [36].

6 лютого 1926 року відбулося засідання Комісії Головнауки з охорони історичних пам'яток Криму під головуванням В. О. Городцова (секретар С. Р. Матвеев, присутні: О. С. Башкіров, С. П. Григоров, Б. М. Засипкін, Н. Р. Левинсон). Було заслухано доповідь М. Д. Протасова «Про обстеження Судака у зв'язку з дослідженням інших пам'яток Криму». В дискусії з приводу цієї доповіді було поставлене питання охорони пам'яток Судака, що знаходилися поодаль центру міста, руйнувалися під дією природних факторів, що позначалося на їх стані. В ухвалі Комісії наголошувалося на необхідності продовження досліджень після отримання інформації та звітів про вже проведені роботи, пропонувалося направити архітектора і археолога до Судака для вживання заходів з охорони пам'яток, що руйнувалися (вежа Чикало, замок консула). Музеєфікацію знайдених речей і матеріалів пропонувалося провести в ДІМ. М. Д. Протасову і О. С. Башкірову, спільно з Археологічним підвідділом Головнауки, доручалося скласти інструкцію з охорони пам'яток для Судацького відділення РТЗВК [37].

У серпні 1926 р. заплановані роботи в Судаку були проведені. В них взяли участь архітектор ЦДРМ Б. М. Засипкін, О. О. Фомін і Є. Ф. Карпович. Було обстежено пам'ятки Генуезької фортеці і прилеглої території. Технічний звіт про роботи відображено у відповідному акті, підписаному зазначеними особами. Було оглянуто, обміряно і сфотографовано: базиліка «12 апостолів», вежа № 19 (Фредеріко Астагвера, 1386 р.), вежа № 18 (Крайня), вежа № 17 (зруйнована), стіна між вежами № 17 і № 16, вежа № 16 (Гварко Румбальдо), стіна між вежами № 16 і № 15, вежа № 15 (Дживовані Марьоне, 1388 р.), стіна між вежами № 15 і № 14, вежа № 14 (1380 р.), головна брама – вежа № 13 (Якобо Торсело, 1385 р.), арка брами (вежа № 12, Батисту ді Зоале), вежа № 11 (Бернардо де Франко Дігагано, 1414 р.), стіна між вежами № 11 і № 10, вежа № 10 (Пасквале Джюдиче), стіна між вежами № 10 і № 9, вежа № 9 (Кругла), стіна між вежами № 9 і № 8, вежа № 8 (Корадо Чикалло, 1404 р.), стіна між вежами № 8 і № 7, вежа № 7 (Лукині де Флесько Лозані), стіна між вежами № 7 і № 6, вежа № 6 (Безіменна), стіна між вежами № 6 і скелею, вежі № 5 і № 4 (Кутова і Консульська), стіна між вежами № 3 і № 2, вежа № 3 (Георгіївська), вежа № 2 (Верхня), вежа

№ 1 (Киз-Куле), стіна від вежі № 2 і нижче до обриву, каплиця у фортеці на консолях, руїни невідомого склепінчастого приміщення в землі, турецькі лазні, розвалини «храму Діани», католицька церква і колишня мечеть у фортеці. Наголошувалася необхідність постійних охоронних робіт у Судаку, пропозиції П. І. Голландського в цьому напрямі були відкоректовані, до роботи надалі були взяті пропозиції Б. М. Засипкіна і О. О. Фоміна [38].

Об'єктом детального вивчення стали також пам'ятки одного з найбільш давніх міст Криму – Феодосії. 19–20 серпня 1926 року Б. М. Засипкін відвідав Феодосію, де оглянув у супроводі директора міського краєзнавчого музею Н. С. Барсамова історико-художні пам'ятки міста. За наслідками проведених робіт був складений акт, у якому фіксувалися стан збереження та заходи з охорони культурної спадщини міста. Серед досліджених пам'яток увага була приділена вірмено-григоріанській церкві Св. Сергія.

Особливу увагу комісія звернула на могилу художника І. К. Айвазовського, що знаходилася при церкві і яка набувала стану запустіння. Було вирішено просити громаду вірмено-григоріанців забезпечити догляд і охорону поховання.

Вірменська церква архангелів Михаїла і Гавриїла, вірмено-католицька церква (збережена колишня мечеть з атрибутами мусульманського культу й архітектури), лютеранська церква, єврейська синагога і церкви Іоанна Предтечи та Іоанна Богослова знаходилися в задовільному стані. Комісія визнала необхідним проведення часткових ремонтних робіт, доручити які планувалося релігійним громадам цих культурних споруд [39].

У церкві Стефана в Карантині було необхідне дослідження фресок і ремонт черепичного покриття.

У приміщеннях давніх турецьких лазень комісія ухвалила провести очищення територій від бруду, сторонніх предметів, рослинності та провести ремонт даху.

Фонтан у дворі приватного будинку (колишнього власника Шепетея) був визнаний пам'ятком виняткової цінності і за пропозицією М. С. Барсамова, щоб уникнути подальшого його руйнування мешканцями двору, було вирішено розібрати його і перенести у двір Феодосійського краєзнавчого музею. Ще для двох фонтанів Феодосії на вулицях Грецькій і Виноградівській було визначено необхідність ремонту покрівлі.

Генуезькі стіни, що нахилилися на ділянці близько 100 метрів і що загрожували обвалом, було вирішено укріплювати встановленням чотирьох контрфорсів. Так званий Катеринівський палац був визнаний таким, що не має художньої й історичної цінності, комісія не знайшла потрібним ставити пам'ятку на облік; обмежилися фіксуванням плану та фотографуванням, а також висловили побажання щодо проведення капітального ремонту і перебудови другого поверху цієї будівлі [40].

У 1932 році у Феодосії та районі проводилися деякі ремонтно-реставраційні роботи, про які директор краєзнавчого музею Феодосії М. С. Барсамов доповідав у ЦДРМ. З 12 серпня по 10 вересня проводився ремонт давньої мечеті в селі Колеч (у 20 км. від Феодосії). Ремонт 1932 року проводився за вказівкою і під консультаціями архітектора ЦДРМ Д. М. Сухова, керував роботами феодосійський майстер Яні Фока. До, під час і після виконання робіт проводилося фотографування об'єкту. Всього було зроблено 27 фотографій. Всі роботи, намічені Д. М. Суховим, були виконані; мечеть і мінарет були закриті для відвідувачів, а на стіні мечеті була вивішена спеціальна табличка, що інформувала місцевих жителів про взяття пам'ятки на облік і кримінальне переслідування за її руйнування [41].

У грудні 1932 року М. С. Барсамов звертався в ЦДРМ з приводу порятунку ще однієї пам'ятки Феодосії – вірменської церкви архангелів Михаїла і Гавриїла, збудованої в 1408 році і такої, що збереглася в первозданному вигляді. Ситуація навколо пам'ятки середньовічної архітектури посилилася після ліквідації релігійної громади при церкві. Це відкрило можливість пограбування церкви, що постійно й відбувалося. Такі обставини змусили М. С. Барсамова розібрати і вивезти з церкви підлогу, вівтар, дерев'яні сходи й інші цінні предмети.

Директор музею також зазначав, що під час землетрусу 1927 року церква Михаїла і Гавриїла постраждала більше всього – частково були зруйновані склепіння, утворилися дві суцільні тріщини в стінах від даху до землі. Доповідна записка, складена «за гарячими слідами» до Наркомосу Кримської АСРР і ЦДРМ, не отримала відповіді. Після п'яти років бездіяльності положення пам'ятки погіршало. Був потрібний хоча б незначний ремонт, аби закласти тріщини, зміцнити склепіння тощо. Джерело фінансування М. С. Барсамов бачив у розібранні пізньої прибудови до церкви, що не мала культурно-історичного значення, і продажу в якості будівельного матеріалу. Від ЦДРМ художник-краєзнавець просив виділити додатково 1000 крб. і відрядити фахівця для консультацій під час ремонту [42].

У 1928 р. на кошти, виділені Головною наукою (400 крб. для проведення розкопок) і ЦДРМ (625 крб. для зібрання графічних матеріалів), були проведені археологічні розвідки городища на плато Ескі-Кермен, що поклали початок комплексного вивчення цієї пам'ятки середньовічної Тавриди. Роботи проводилися під керівництвом професора М. І. Репнікова, при діяльній участі співробітника Антропологічного відділу Музею антропології і етнографії (МАЕ) АН СРСР Г. І. Петрова і групи працівників Севастопольського музею краєзнавства (СМК) – П. П. Бабенчикова, Є. В. Веймарна, Р. Р. Волобуєва, С. Ф. Стржелецького. Паралельно з роботою експедиції, професором О. І. Анісімовим і А. І. Лінно проводилося дослідження розпису печерних храмів, були виконані кольорові копії середньовічних настінних зображень [43].

Загальне число знахідок під час цих розкопок склало 190 предметів, зафіксованих у «Опису-переліку предметів старовини, знайдених під час розкопок 1928 року в Ескі-Кермені» [44]. Основну масу склали прикраси, покладені в похоронні споруди під час поховання.

Результати первинного дослідження Ескі-Кермена привели керівника експедиції М. І. Репнікова до висновку про існування на території городища в період раннього середньовіччя укріпленого центру готських поселень гірської і південно-західної Тавриди, зафіксованого в джерелах як Доріс. Дана концепція була обговорена в наукових колах Москви і Ленінграда – на спільних засіданнях Вченої Ради ЦДРМ, Московського відділення Товариства з вивчення Криму (ТЗВК); Археографічної, російсько-візантійської комісії і Комісії з історії знань АН СРСР [45; 46]. Висновки експедиції М. І. Репнікова викликали наукову дискусію. Своє відображення вона знайшла в доповідях і публікаціях В. І. Равдонікаса. Незгоду з викладеною точною зору висловили, перш за все, співробітники ДАІМК – координаційного центру всіх археологічних досліджень в СРСР, зокрема М. О. Тіханова-Клименко, О. Ч. Скржинська, М. Л. Эрнст і М. І. Артамонов, уражені «самоправними» діями М. І. Репнікова [47].

Літом 1929 р. були проведені подальші дослідження Ескі-Кермена. Кошти на них були виділені ЦДРМ, МАЕ і КЕІ АН СРСР. ДАІМК, внаслідок зацікавленості предметом розкопок, відряджала свого представника Л. О. Мацулевича. Фотографування об'єктів здійснював М. Л. Шиллінг, Л. І. Лінно продовжувала копіювання розписів. Антропологічні матеріали збиралися О. Н. Бернштамом і Г. І. Петровим. Активну участь в роботі експедиції взяли співробітники СМК – В. П. і П. П. Бабенчикови, Є. В. Веймарн, Г. Г. Волобуєв, С. Ф. Стржелецький.

Здійсненням розкопок цікавилися представники кримської влади і наукової громадськості. Ескі-Кермен відвідали: Народний комісар освіти Кримською АСРР, інспектор у справах музеїв при відділі політичної освіти Наркомоса Кримської АСРР В. Г. Опалов, заступник директора Центрального музею Тавриди О. І. Полканов, від Таврійського товариства історії, археології й етнографії (ТТІАЕ) – А. І. Маркевич і М. Л. Ернст, від АН СРСР – академік С. Ф. Платонов, від ЦДРМ – І. Е. Грабар і Г. О. Чиріков. Роботи експедиції також викликали інтерес у німецьких колег – їх делегація у складі професорів Зауера, Фіндезена і Саломона приїжджала для обміну досвідом із учасниками розкопок [48]. Докладний опис цих контактів між радянськими і німецькими ученими міститься в листуванні академіка С. Ф. Платонова з головою ТТІАЕ А. І. Маркевичем [49; 50].

Як уже зазначалося вище, концепція М. І. Репнікова про знаходження саме на плато Ескі-Кермена первинного центру готських поселень південно-західної Тавриди викликала гостру наукову дискусію. У фондах ЦМАМ зберігся машинопис доповіді М. І. Репнікова «На захист Ескі-Кермена – Дороса». Значна частина праці присвячена полеміці автора зі своїми опонентами – О. Ч. Скржинською, М. О. Тіхановою-Клименко, М. Л. Ернстом і М. І. Артамоновим [51]. Для аргументації своєї позиції М. І. Репніковим були привернуті свідчення джерел, а також проведено скрупульозний аналіз археологічних знахідок із Ескі-Кермену і городища Мангуп-Кале, офіційно визнаного місцем розташування столиці готської держави в гірській Тавриді, а згодом - князівства Феодоро.

Підсумком проведених у 1928–1929 роках робіт стали наступні висновки М. І. Репнікова:

– на плато Ескі-Кермена знаходилося велике за середньовічними мірками місто, що мало крім вулиць, будинків і громадських будівель лінію міського водогону. Датування існування міста обмежувалося V–XII ст.;

– будівництво могутньої оборонної стіни відносилось М. І. Репніковим до кінця V ст., вона піддавалася неодноразовим насильницьким руйнуванням, останнє з яких - наприкінці XII ст. привело до замирання життя в місті і запустіння в XIII ст.;

– наявність раннього поселення готського населення підтверджує могильник на схилах плато. Основні поховання відносилися до VI ст., їх антропологічний характер указував на приналежність до готського етнічного масиву;

– розкопки 1928–1929 років ствердили експедицію М. І. Репнікова на думці про первинне знаходження Дороса візантійських хронік на плато Ескі-Кермена і подальшому його перенесенні до городища Мангуп-Кале (X–XI ст.). Підтвердження цієї гіпотези виявлялося можливим М. І. Репнікову при знаходженні відповідних графічних пам'яток у городищі Ескі-Кермен [52].

Загалом же, дослідження 1928–1929 року стали певним етапом в історії вивчення минулого гірської і південно-західної Тавриди доби середньовіччя, заклали основу систематичних розкопок «печерних міст» Криму. Надалі (1930–1931 роки) М. І. Репніков зміг отримати тимчасову перемогу над своїми опонентами з ДАІМК – про це він розповідає в листуванні з директором ЦДРМ І. Е. Грабарем: дослідник був призначений на роботу до цієї установи, а її критики – усунені від посад. Це дозволило продовжити плідні дослідження старовини Ескі-Кермена [53, 54].

Підводячи підсумки огляду участі співробітників ЦДРМ у пам'яткоохоронних заходах на території Кримської АСРР в другій половині 20-х – початку 30-х років ХХ століття, можна зробити такі висновки:

– Кримська АСРР вважалася одним із найбільш багатих регіонів СРСР щодо кількості та якості пам'яток історичної і культурної спадщини;

– робота столичних учених носила систематичний характер: дослідження 1920-х – початку 1930-х років заклали основу постійного наукового вивчення і охорони кримських пам'яток;

– дослідження проводилися за державної підтримки, з боку місцевої влади автономії (Кримська ЦВК, Раднарком, Наркомос) перешкод у здійсненні пам'яткоохоронної роботи не зустрічалося;

– дослідження кримських пам'яток проходили в умовах як наукової співпраці фахових установ і організацій (Головнаука, ЦДРМ, ДІМ), так і гострої конкуренції між ними (ДАІМК, ЦДРМ, КримОХОРИС);

– дослідження кримських пам'яток сприяли появі наукових класифікацій і гіпотез, викликали гострі наукові дискусії (Б. М. Засипкін, М. І. Репніков);

– завдяки роботі співробітника ЦДРМ Б. М. Засипкіна в Криму в 1926 році була проведена перша комплексна експедиція з вивчення пам'яток Криму і запровадження заходів щодо їх охорони;

– у 1927–1928 роках ЦДРМ організували і провели масштабні експедиції по пам'ятках Кримської АСРР, що дозволило значно розширити уявлення радянської і світової науки про історію і етнографію народів Криму.

Джерела та література

1. Грабарь И. Е. Восемь лет реставрационной работы // Вопросы реставрации: сб. ЦДРМ / под ред. И. Э. Грабаря. – М., 1926. – С. 5.
2. Центральний муніципальний архів м. Москви (ЦМAM), ф. 1, оп. 1, спр. 505.
3. Там само, спр. 507, арк. 1–3 зв.
4. Там само, арк. 4–6 зв.
5. Там само, арк. 7.
6. Там само, арк. 7 зв.
7. Там само, спр. 509, арк. 28.
8. Там само, спр. 507, арк. 8–10.
9. Там само, арк. 12–13.
10. Там само, спр. 509, арк. 18.
11. Засыпкин Б. Н. Памятники архитектуры крымских татар // Крым. – 1927. – № 2 (4). – С. 113–168.
12. ЦМAM, ф. 1, оп. 1, спр. 509, арк. 22.
13. Козлов В. Ф. Охрана исторических памятников в Крыму (1920–1941 гг.) // Художественное наследие: хранение, исследование, реставрация. – М., 1994. – Вып. 15. – С. 145–147.
14. Мусаева У. К. Подвижники крымской этнографии, 1921–1941 : историографические очерки / Таврический нац. ун-т им. В. И. Вернадского; под ред. и вступ. ст. А. А. Непомнящего. – Симферополь : Таврия, 2004. – (Серия: «Биобиблиография крымоведения»; вып. 2). – С. 27–29.
15. ЦМAM, ф. 1, оп. 1, спр. 512, арк. 13–14.
16. Там само, арк. 18–18 зв.
17. Там само, арк. 20.
18. Там само, арк. 22.
19. Там само, арк. 24–24 зв.
20. Там само, арк. 27–27 зв.
21. Там само, арк. 30.
22. Там само, арк. 31–32 зв.
23. Там само, арк. 33.
24. Там само, арк. 34–34 зв.
25. Там само, арк. 67.
26. Мусаева У. К. Историко-этнографічне вивчення народів Криму в 20-х – на початку 30-х рр. XX століття: Автореф. дис... канд. іст. наук / 07. 00. 06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни; Дніпропетровський нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 10–11.
27. ЦМAM, ф. 1, оп. 1, спр. 513, арк. 7.
28. Там само, спр. 514, арк. 4.
29. Там само, арк. 5.
30. Там само, арк. 9.

31. Непомнящий А. А. Музейное дело в Крыму и его старатели (XIX – начало XX века): библиографическое исследование / Таврический нац. ун-т имени В. И. Вернадского. – Симферополь, 2000. – С. 152.
32. ЦМAM, ф. 1, оп. 1, спр. 515, арк. 6–6 зв.
33. Там само, арк. 9–9 зв.
34. Там само, спр. 517, арк. 1.
35. Там само, арк. 1 зв.
36. Там само, арк. 6–7.
37. Там само, арк. 11–13.
38. Там само, арк. 14–19.
39. Там само, спр. 518, арк. 1–1 зв.
40. Там само, арк. 1 зв.–2.
41. Там само, арк. 10–13.
42. Там само, арк. 5–5 зв.
43. Там само, спр. 520, арк. 67.
44. Там само, арк. 68.
45. Там само, арк. 2, 39.
46. Рукописний архів Інституту історії матеріальної культури РАН, ф. 2, оп. 1 (1928 р.), спр. 105, арк. 2-2 зв.
47. ЦМAM, ф. 1, оп. 1, спр. 520, арк. 2, 17–25, 29–33, 35, 39.
48. Там само, арк. 2–3.
49. Російська національна бібліотека, відділ рукописів, ф. 585, оп. 1, спр. 3486, 3487.
50. Непомнящий А. А. «Пока берегаем и спасаем...»: неизвестные материалы по истории крымоведения в переписке А. И. Маркевича и академика С. Ф. Платонова // Историческое наследие Крыма. – Симферополь, 2006. – № 16. – С. 154–161.
51. Там само, арк. 17–35.
52. Там само, арк. 35–36.
53. «Не закрываю глаз на сложность, трудность и ответственность предстоящей работы в области охраны и изучения памятников Крыма...»: Письма Н. И. Репникова к И. Э. Грабарю / подг., предисл. и комм. Е. А. Теркель // Историческое наследие Крыма. – Симферополь, 2006. – № 14. – С. 220–221.
54. Державна Третяковська галерея, відділ рукописів, ф. 106, спр. 10028–10085, 10087.

***Хливнюк А.В.* Вклад Централъных государственных реставрационных мастерских в дело памятникoохранной работы в Крыму в 20-х – начале 30-х годов XX века.**

Проанализирована деятельность ЦГРМ на территории Крыма. Сделан вывод, что работа этого учреждения на протяжении 1920–1930 годов была одной из показательных относительно организации охраны историко-культурного наследия в Крыму. Неизменным заданием ЦГРМ были регистрация и обследование памятников архитектуры, археологии, искусства, а также реставрация и консервация объектов культурного наследия, которые предотвращали порчу и разрушение памятников.

Ключевые слова: памятниковедение, культурное наследие, Крым, памятники, Центральные государственные реставрационные мастерские.

Hlivnyuk A. V. Contribution of the Central State Restoration Workshops in case Monument Watching in the Crimea in the 20's - early 30-ies of XX century.

This article analyzes the activities CSRWs in the Crimea. The article concludes that the work of the institution over the years 1920-1930 was one of the demonstrative on the organization of protection of historical and cultural heritage in the Crimea. CSRW's unchanged task was the registration and inspection of monuments of architecture, archeology, art, and restoration and conservation of cultural heritage, which prevent damage and destruction of monuments. The Crimean monuments research took place in the conditions of scientific collaboration of professional institutions and organizations, as well as intense competition between them. The research of the Crimean monuments contributed to the emergence of scientific classifications and hypotheses that have caused sharp scientific debate. The paper shows the value held in the years 1927-1928 CSRW scale expeditions to the monuments of the Crimean Autonomous Soviet Socialist Republic to expand notions of Soviet and world science about history and ethnography of the peoples of the Crimea.

Key words: monument studying, cultural heritage, the Crimea, museums, monuments, Tavrida, Protection Culture Monuments, Antiquity, State Central Restoration Shops.

Подано до друку: 17.05.2013 р.